

YENİDƏN ÜMUMİŞLƏK OLAR BİLƏCƏK ARXAİZMLƏR

Ülkər Hüseynova

Qərbi Kaspi Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: ulker.huseynova@wcu.edu.az

Xülasə. Hər bir xalqın dili, xüsusilə lüğət tərkibi, onun milli kimliyinin və mövcudluğunun ayrılmaz ünsürüdür. Odur ki, dilimizin qədim qatlarında yaşamış, lakin gündəlik ünsiyyətdə az işlənən milli sözlər yaddaşdan silinməməlidir. Bu baxımdan məqalə müasir ədəbi dilimizdə yenidən işlək hala gətirilə biləcək türk mənşəli arxaizmlərə həsr olunmuşdur.

Açar sözlər: Arxaizm, leksik vahid, türk dilləri, dialekt, ədəbi dil.

ARCHAISMS THAT MAY BE RECOMMON

Ulkar Huseynova

Western Caspian University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The language of every nation, especially its vocabulary, is an integral element of its national identity and existence. Therefore, national words that have existed in the ancient layers of our language, but are rarely used in everyday communication, should not be erased from memory. In this regard, the article is devoted to archaisms of Turkic origin that can be reactivated in our modern literary language.

Keywords: Archaism, lexical unit, Turkic languages, dialect, literary language.

1. Giriş

İstənilən dilin söz ehtiyatı zamanla dəyişir: bəzi sözlər istifadədən çıxır, bəziləri isə yerini yeni sözlərə verir. Bu proses nə xüsusi qanuna, nə də sərt bir qaydaya tabe olur - cəmiyyətin tarixi inkişafı, həyat tərzı və mədəni dəyişikliklər bu dəyişmələrin əsas səbəbidir.

Keçmişdə gündəlik həyatda işlənən, lakin indi unudulmağa başlayan çoxlu sözlər var. Köhnə geyim və məişət əşyalarının adları, əvvəlki ictimai quruluşla bağlı idarə, müəssisə və vəzifə adları buna nümunədir. Zamanla insanların məişət həyatında baş verən dəyişikliklər nəticəsində onlar sıradan çıxmışdır. Ona görə bu tip leksik vahidlər tarixizmlər adlandırılır. Lakin bir qisim sözlər vardır ki, onlara arxaizmlər deyilir və bu arxaizmlər içərisində türk mənşəli olanlar daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki əksər hallarda milli arxaik sözlərimizi yad dillərdən alınmış ifadələr əvəz etmişdir. Nəticədə dilin özünəməxsus lüğət ehtiyatının azalmasına, əcnəbi sözlərin artımına gətirib çıxarır. Bu cəhətdən dilimizdə yenidən ümumişlək olar biləcək arxaizmlərin qeyd olunması zəruridir. Onların istifadə dairəsinin genişlənməsi dilin zənginliyinə və öz varlığını qoruyub saxlamasına kömək edər. Ona görə milli arxaizmləri şərti olaraq 2 qrupa ayırmaq olar: a) dilin varlığını qoruyacaq arxaizmlər və b) dilin zənginliyinə xidmət edəcək arxaizmlər.

Aşağıda qeyd etdiyimiz arxaik leksik vahidlərin hər biri yazılı abidələrimizdə az-çox yer almışdır. Bizim məqsədimiz həmin arxaik sözlərin həm öz dialektlərimizdə, həm də oğuz qrupuna aid digər türk ləhcələrində necə işləndiyini göstərməkdir.

2. Dilin varlığını qoruyacaq arxaizmlər

Əgər dilin köhnə qatlarına məxsus sözlər qorunub saxlanarsa, bu, həmin dilin milli özünəməxsusluğunu gücləndirir. Dil yalnız gündəlik ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də xalqın düşüncə tərzinin, dünyagörüşünün ifadəsidir. Milli sözlərin, xüsusən də arxaizmlərin yaşadılması, dilin yad təsirlərdən qorunmasına, onun mövcudluğunu saxlanmasına xidmət edir.

Başqa dillərdən alınma sözlərin həddindən artıq işlənməsi dilin orijinallığını zəiflədib, onu asılı hala gətirə bilər. Amma milli sözlərin çoxluğu dilin gücünü və davamlılığını təmin edir. Arxaizmlər dilin tarixiliyini, milli ruhunu qoruduğuna görə onların yaşadılması dilin varlığını möhkəmləndirir və gələcək nəsillərə bütöv şəkildə çatmasına şərait yaradır.

Ansızın (qəflətən, birdən). Bildiyimiz kimi, “ansızın” zərfinin kökü “bir göz qırpmı”, “ani zaman” mənalarında olan “an” sözüdür. “An” sözünə *-sız*, sonra isə zərf düzəldən *-in* şəkilçisi əlavə olunmaqla düzəlmişdir. Tarixi qrammatika ilə əlaqədar dərsliklərdə *-in* zərf düzəldən şəkilçi kimi göstərilmiş, bir sıra sözlər (yazın, yaxın və s.) bu siyahıya aid edilmişdir. Türkiyə türkcəsində də eyni məna və formada müşahidə olunur [13]. Qaqauz dilində isə “ansız” və “ansızdan” uyğun semantikanı ifadə edir [16, s.40]. Habelə bu dildə “ansızlıq” sözü vardır ki, *qəfillik*, *süpriz* bildirir [16, s.41]. Hal-hazırda hadisənin, hərəkətin qəfil və xəbərsiz baş verdiyini bildirmək üçün “birdən”, “qəflətən” və “gözlənilmədən” sözlərindən istifadə olunur. Bunlardan ikisi milli mənşəli söz olsa da, “qəflətən” alınma leksik vahiddir. Dilimizdə bu sinonim cütlüyə “ansızın” əlavə olunaraq “qəflətən” sözünün işləkliyinin azalmasına gətirib çıxara bilər.

Dürlü/türlü (müxtəlif). Arxaizm “tür” (növlər, cinslər) sözündən yaranaraq “müxtəlif” anlamını ifadə etmişdir. Qədim türk dillərində “türlü” formasında olmuş leksik vahidin tərkibində *t-d* səs əvəzlənməsi baş vermişdir. Ancaq bir sıra türk dillərində hələ də qədim variantını, yəni *t* samiti ilə müşayiət olunan formasını saxlamışdır. Tovuz rayon şivəsində “dürrü” şəklində olub, *məhsuldar*, *bol məhsullu* mənalarını bildirir: “*Hələlix'də bizim bağdan dürrü bağ yoxdu*” [2, s.148]. Nuxa dialektinin Baş Layısqı, Vərəzəd, Qışlaq şivələrində isə iki variantı - “dürlü” və “dürrü” işlənir: “*Diyər una dürlüəvəz verçəm, səvir eləsin (Qışlaq)*” [14, s.244]. Zəngibasarada isə “çoxlu” anlamında “dö:rrü” sözünə təsadüf edilir [5, s.133]. Bu arxaizmin təkrarlanması ilə müşahidə olunan “dürlü-dürlü” forması da vardır ki, yazılı abidələrdə mürəkkəb sifət funksiyasında işlənmişdir. Təkrarlanma, adətən, sözə yeni məna qatır, ancaq burada fərq ondan ibarətdir ki, istər “dürlü”, istərsə də “dürlü-dürlü” eyni semantikaya malikdir. Qaqauz türkcəsində istifadəsi olduqca geniş olub, “türlü”, “birtürlü”, “ikitürlü”, “hertürlü”, “türlü-türlü”, “türlü-bürlü” variantları [7, s.677] yayılmışdır: “*Hep yollasın o insana, Türlü-türlü yanık ürââ (Mina Kösa)*” [12]. Türk dilində də uyğun fonetik tərkibi (həm “türlü”, həm də “türlü-türlü”) saxlanılmışdır: “*Âdem'den bu deme neslim getirdi / Bana türlü türlü meyve getirdi. Âşık Veysel*” [13]. Türkmən dilində isə eyni mənada işlənsə də, orfoqrafik baxımdan fərqlənir: “*DÜRLİ 1. Biri-birine meñzemeýän, üýtgeşik, her hili, her tüýsli. 2. Gyza dakylýan at*” [18, s.318]. Qeyd edək ki, bu dildə fərqli rəngli qələm “dürli galam”

adlanır [18, s.318]. “Dürli” kəlməsinin təkrarıyla yaranan mürəkkəb sifət də türkməncədə “fərqli”, “məzmunu bir-birinə bənzər olmayan” və s. anlamlarını ifadə edir [18, s.318]. Beləliklə, “dürlü” və ya “dürlü-dürlü” forması Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində, həmçinin oğuz qrupuna daxil olan başqa türk dillərində də işləkdir. Lakin Azərbaycan ədəbi dilində bu qədim milli söz geniş istifadə olunmur. Əslində işlədilsə, dilimiz üçün heç bir zərəri olmaz, əksinə, milli ruhu və qədim türk qatını ifadə edən gözəl sözlərimizdən biri kimi ədəbi dilimizi zənginləşdirər, rəngarəngliyini artırardı.

Əpsəm (sakit). Bu leksik vahid yazılı abidələrdə “əpsəm” və ya “əbsəm” formalarında işlənmişdir. Hətta “əpsəm ol” birləşməsinə də rast gəlinir ki, “sakit olmaq” mənasındadır. Əsasən, orta əsr tərcümə əsərlərinin dilində müşahidə olunur. Türk dilində “epsem” kimi olmaqla *səs çıxarmayan, susan* anlamlarını ifadə edir: “*Gökçen uzaklaşıncaya kadar epsem bir hâlde kalmışlardı. Nihal Atsız*” [13]. Həmçinin “Tarama sözlüğü”ndə də kifayət qədər bədii örnəkdə yer aldığını görürük. Türkmən dilində isə *səssiz* mənasında “ümsüm” sözü işlədilir: “*Sözüm aňlan ýok diýip, ümsüm oturma, Jahan giňdir, çendan bilen-de bardyr (Magtymguly)*” [17, s.415]. Müasir Azərbaycan dilində isə həmin milli söz unudulmuş, onun yerində, təəssüf ki, ərəb mənşəli “sakit” sözü işlədilməyə başlanmışdır. Halbuki “əpsəm” həm fonetik baxımdan dilimizin təbii ahənginə daha yaxındır, həm də mənşəcə türk köklü olduğuna görə milli leksikonumuzun zənginliyini və qədim qatlarını əks etdirir. Belə sözlərin ədəbi dilə qaytarılması yalnız tarixi yaddaşımızın bərpasına deyil, həm də dilimizin orijinallığının qorunmasına xidmət edir.

Kəz (dəfə). “Kəz” sözünün kökü “kəzmək” *gəzmək, dolaşmaq* [15, s.285] feili ilə əlaqədardır. Bu feil hal-hazırda “gəzmək” şəklində işlədilir. Ağbaba şivəsində də eyni semantikaya və fonetik tərkibə malikdir: “*Yüz kəz dedim uşax baxmadı maşa*” [4, s.133]. Meğri rayonunun Ernəzir kəndində “gəz”, Nüvədidə isə “gaz” olmaqla, *vaxt, zaman* mənasında işlədilir [9, s.365]. Kitabın müəllifi Əhmədli Əliyev yazılı abidələrə əsaslanaraq “gəz” sözünün iki anlamda (1) dəfə və 2) vaxt) istifadə edildiyini də diqqətə çatdırmışdır. Arxaik leksik vahid türk dilində “kez”, türkmən dilində isə “gezek” formasında olub, ümumişlək sözdür [18, s.439]. “Gez” forması türkməncədə artıq arxaikləşmişdir. Müasir ədəbi dildə “kəz” sözünün funksiyasını ərəb mənşəli “dəfə” sözü əvəz etmişdir. Bu arxaizmin yenidən aktiv istifadəyə daxil edilməsi həm leksik sinonimliyi zənginləşdirər, həm də türk mənşəli leksikanın dilimizdə mövcudluğunu gücləndirər.

Güz (payız). “Güz” qədim türk sözümüzdür. Zamanla onun yerini fars mənşəli “payız” sözü alaraq geniş yayılmağa başlamışdır. *Küz/güz* Qubadlı şivələrində işlənən *güzəm* (payız yunu) və *güzdəx* (payız otu) sözlərində saxlanılmışdır [1, s.132]. Lerik rayon şivələrində *güzdəg* - *payızda təzəcə göyərrib qalxan ot* kimi mənalandırılır [5, s.128]. Qazax dialektində isə *küzdəx* “payız otlağı” anlamındadır [6, s.101]. Şirəliyev qeyd etmişdir ki, “küz” kəlməsinə “payız” mənasında Azərbaycan dialekt və şivələrində təsadüf edilmir və bununla yanaşı, Ordubad, Culfa, Muğan şivələrində 1) *quzu salınan yer*; 2) *göy ot, göy otlu yer, çəmənlik*; 3) *şumlanıb qalan sahə* anlamlarında işlənir [24, s.329]. Nəzərə çatdıraq ki, bu söz Qubadlı

şivələrində də fərqli semantikaya malikdir [1, s.188]. Lakin “Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri”ndə isə göstərilir ki, Böyük Muğanlıda *fəsil* anlayışı bildirir: “*Taxılı səfdin - güzdə sula, güzdə sulamadin - buzda sula*” [23, s.224]. Naxçıvan dialekt və şivələrində “küz” sözü semantik cəhətdən iki qrupa ayrılır. Belə ki, Culfa, Ordubad, Şərurda “mal-qaranın saxlandığı üstüörtülü yer”, Tivi, Vənənddə “payız” mənasını ifadə edir: “*Küz gərəx' torpəgi belliyəsan ki yaza qəşəng ola*” [20, s.162]. Bundan başqa, Ağbaba şivəsində də iki anlamı vardır. Birincisi, “payız” (*Küz vaxtı soux olanda boğaz heyvanı çölə qoymax olmaz, bala salar*), digəri “doğanda quzusunu almayan qoyunun balası ilə salındığı dar yuva”dır (*Ona yörə də dar küzə salıllar, bir neçə günənən sora balasını tanıyır əmizdirir*) [4, s.140]. Həmçinin *küzəm* (payız yunu) və *küzdüx/güzdüh* (payız əkilən taxıl) sözlərinə də müşahidə olunur [4, s.141]. Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində isə “güz” sözünün yalnız bir mənası vardır ki, bu da “qoyun salınan yer” adlanır, ancaq “küz” formasının 4 anlamından biri “payız”dır [5, s.167, s.223]. Deməli, “payız” anlamı şivələrdə kifayət qədər geniş yayılmışdır. Belə ki, dialekt və şivələrdə hələ də bu leksik vahidin istifadədə qalması göstərir ki, yenidən gündəlik danışmada aktuallaşa bilər.

Qoyu vermək (icazə vermək, buraxmaq). Arxaik feil ədəbi dil materiallarında o qədər geniş yayılmamışdır, yalnız KDQ və “Şühədanamə” tərcüməsinin dilində müşahidə edirik. Türkmən dilində semantik baxımdan iki qrupa ayırmaqla izah edilsə də, hər ikisində “icazə vermək” anlamına uyğundur: “*GOYBERMEK 1. Kimdir birine bir yere gitməge, ugramaga rugsat bermek, yol bermek. 2. Girməge rugsat etmek, girizmek, salmak*” [18, s.463]. Türk dilində “koyuvermek” formasında olub, “bir yerə buraxmaq, qoymaq”, “axarına buraxmaq”, “azad etmək” mənalarındadır [13]. Hal-hazırda bu dildə feil kökünə *-t⁴* şəkilçi artırılır, sonra “vermək” işlədilir. Bunu da “tezlik” funksiyasında olan təsvir feilləri adlandırırlar. Müasir qaqauz dilində “qoyu vermək” birləşməsinə rast gəlinmir. Azərbaycan dilində isə “qoyu vermək” zaman keçdikcə işləkliyini itirib, indi yerini “icazə vermək”, “imkan vermək” kimi ifadələr tutmuşdur.

Qutlu (xoşbəxt). Bu leksik vahid ilə əlaqədar Qüdsiyyə Qəmbərovanın “Qədim *qut/kut* sözünün diaxronik-dialektoloji aspektləri” məqaləsində xeyli məlumat verilmişdir. Tədqiqatçı alim morfemin Azərbaycan dialekt və şivələrində bütün ilkin mənalarını qoruyub saxladığı, elmi əsərlərdə göstəriləndən fərqli olaraq, əsasən, “kut” fonetik variantında tələffüzü meydana çıxdığı qənaətinə gəlmişdir. Amma sözün kökü olan “qut”la bağlı şivələrdə kifayət qədər nümunəyə [2, s.318] rast gəlinməsinə baxmayaraq, “qutlu” o qədər də geniş yayılmamışdır. Məmmədova Neftçala rayonunun bəzi kənd şivələrində *mübarək, uğurlu, xoşbəxt* mənalarında bir alqışın tərkibində işləndiyini bildirmişdir: “*Ayağı quttu/qutdu olsun (uğurlu, xeyirli) (Qaramanlı kəndi)*” [22, s.118]. “Qut” ismi və “qutlu” sifəti ilə yanaşı, onlarla eyniköklü olan “qutulamaq” *təbrik etmək* feili də bədii nümunələrdə işlənmişdir. Bu gün qaqauz dilində də müxtəlif formalarda işləkdir. Qaqauzcada “kut” (xoşbəxtlik, qismət), “kutlu” (xoşbəxt, sevincli), həmçinin *kutlamaa/kutulamaa, kutlanmaa/kutulanaa, kutlaşmaa* və inkar variantı

olan *kutsuz, kutsuzluk* leksik vahidlərindən [7, s.435-436] istifadə olunur: *“Taa bir kerâ kutleerım seni evlenmeklân (Dimitri Karaçoban)”* [12]. Türk dilində “kut” kəlməsinin dövlət idarəçiliyində qüdrət, yaradıcılıq və ixtiyar baxımından üstün güc, ilahi mənbədən gələn xoşbəxtlik, rəhmət və bolluq, “kutlu” sözünün isə uğurlu anlamı göstərilir [13]. Bununla yanaşı, “kutlamak” və “kutlulamak” feillərinə də təsadüf edilir və hər ikisi “təbrik etmək” mənasında işlədilir [13]. Türkməncəyə məxsus lüğətdə isə qeyd olunur ki, “gut” və “gutly” sözləri bu dil üçün köhnəlmiş leksik vahidlərdir [18, s.499-500]. Azərbaycan dilində son dövrlər “qutlu” kəlməsindən istifadənin artdığını görürük. Ümid edirik ki, “qut” və ondan törəyən müxtəlif sözlər get-gedə aktivləşəcəkdir.

Sunmaq (təqdim etmək). “Sunmaq” feili orta əsr ədəbi dil materiallarında yer almasına baxmayaraq, bugünkü gündəlik danışmada ərəb mənşəli “təqdim etmək” feili üstünlük qazanmışdır. Məişətdə fikri daha qısa şəkildə ifadə etməyə meyl göstərilərsə də, dilimizə məxsus sadə feil əvəzinə mürəkkəb alınma feilin aktualıq kəsb etməsi sual doğurur. Azərbaycan, türkmən və qaqauz dillərində bu feilə hal-hazırda rast gəlinmir, ancaq Türkiyə türkcəsində ümumişlək vahid olaraq qalmışdır: *“Bu küçük hadiseyi devlet adamlarımıza bir müşahədə olarak sunuyorum. Burhan Felek”* [13]. Azərbaycan dilində isə bu milli köklü feil zamanla unudulmuş, onun yerini ərəb mənşəli “təqdim etmək” mürəkkəb feili tutmuşdur. Halbuki “sunmaq” həm sadəliyi, həm də özünəməxsus türk ruhunu ifadə etməsi baxımından dilimiz üçün daha münasib və daha təbii qarşılıqdır. Bu söz həm “vermək”, “təqdim etmək”, “ortaya qoymaq” mənalarını əhatə edir, həm də emosional çalarlara malikdir.

Uçmağ (cənnət). Bu söz arxaikləşsə də, orta məktəb materiallarında geniş yer aldığından hər kəs üçün məlum olan arxaik leksik vahiddir. Bu arxaizm şivələrdə fərqli semantikaya malikdir. Şamaxıda *uçmağ* “cənnət”, Yardımlıda *uçmağ* “yıxılmaq”, Zaqatalada *uçmax* “düşmək (ağacdən)” anlamındadır: *“Kişi ağacdən uçub əzilib (Yardımlı)”* [2, s.515]. Belə ki, yalnız Şamaxıda yazılı abidələrdəki işlənmiş mənəni görmək olur. “Uçmağ” sözünün antonimi olan və arxaikləşmiş “damu” leksik vahidi də bilinən arxaizmlərdəndir. Hal-hazırda bu kəlmələri “cənnət” və “cəhənnəm” sözləri əvəz etmişdir. Hər iki leksik vahid ərəb dilindən alınsa da, onların qarşılığı ana dildə mövcud olmuşdur. Bu arxaizmlərin çoxları üçün anlaşılıqlı olmasından yola çıxaraq yenidən ümumişlək edilməsi mümkündür.

“Damu” isminin fonetik tərkibi dialekt və şivələrdə bir qədər fərqlidir. Mərzədə, Şuşada “damı”, Ağsu, Göyçay, Quba, Sabirabad və Şamaxıda “da:mi” formasındadır: *“Cəhənnəm damısına yanacağsan (Mərzə)”* [24, s.328], *“Bizim yerrər hərdən hələ isdi uladu ki, lap da:mi kimi (Quba), “Da:mi kimi od tökülür, issidi” (Göyçay)”* [2, s.114]. Meğri rayonunun Ernəzir, Tuğut kəndlərində “damı”, Nüvədidə “dami” kimi işlənir: *“Vağ basırdıx, sir-sifətimiz damı kösəvi kimin qəpqərə olurdu (E.)”, “Mahammat Hümməti damidə qalmaz, damidə qalsa da canı də qalmaz (N.)”* [9, s.364]. Bundan əlavə Nüvədidə “tami” adam deməkdir [9, s.364]. Borçalı şivəsində isə “dam” variantında özünü göstərir: *“Ora dam kimi isdi olur (Bor.-Sadaxlı)”* [10, s.235]. Hər iki leksik vahidə (“uçmağ” və “damu”) oğuz qrupuna

aid olan digər türk dillərində təsadüf edilməsə də, müəyyən qrup dialekt və şivələrdə hələ də qalmışdır. Yəni tamamilə unudulmaması müsbət bir haldır.

Yağı (düşmən). “Yağı” sözü türkcədən farscaya keçmiş, ancaq ana dilimizdə arxaikləşmiş leksik vahidlərdəndir. Arxaizmin kökü “yağmaq” feilidir. Türkmən dilində *düşmən*, *azar*, *ağrı* mənalarında “*ýagy*” leksik vahidi işlənir [17, s.450]. Azərbaycan dilində olduğu kimi, türkcə “düşman” və qaqauzca “*duşman*” kimi özünü göstərir. Qeyd edək ki, “düşmən” sözü fars mənşəlidir. Görünür, milli mənşəli sinonimi üstələyərək türk dillərində işləklilik qazanmışdır.

3. Dilin zənginliyinə xidmət edəcək arxaizmlər

Dilin zənginliyinə xidmət edəcək arxaizmlər deyərkən nəzərdə tutulur ki, arxaizmlər - yəni dilin keçmiş dövrlərində işlənmiş, amma müasir danışmada artıq az istifadə edilən söz və ifadələr yenidən ümumişlək olarsa, dilin ifadə imkanlarını genişləndirər. Onlar dilin tarixi və mədəni qatlarını qoruyur, bədii və poetik mətndə estetik dəyər yaradır, həmçinin sinonim zənginliyi təmin edərək dilin ifadə gücünü artırır. Beləliklə, arxaizmlər yalnız keçmişin yadigarı deyil, həm də dilin zənginliyinə və dərinliyinə töhfə verəcək vasitələrdir. Bu tip arxaizmlərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

Bulmaq/bulunmaq (tapmaq/tapılmaq). “Bul” kökü qədim türk dillərində mövcud olub, əsasən, *tapmaq*, *rast gəlmək*, *aşkar etmək* mənalarında işlənmişdir. Bu arxaizmi “bolmaq” feili ilə əlaqələndirirlər, ancaq “bolmaq” hal-hazırda daha çox köməkçi feil funksiyasında olan “olmaq” feilinin qədim formasıdır. Orxon-Yenisey yazılarında və qədim uyğur mətnlərində bu kökün izlərinə rast gəlinir. Sonrakı dövrlərdə müxtəlif türk xalqlarında həm “bulmaq”, həm də “tapmaq” paralel şəkildə işlənməyə başlamışdır. Ancaq müasir ədəbi dilimizdə “bulmaq” feili arxaikləşmişdir. Buna baxmayaraq, arxaizmin yenidən dilə gətirilməsi milli mənşəli sinonim cütliyünün yaranmasına imkan yaradar. Türk dilində işlənmə dairəsi olduqca geniş olub, bir sıra məqamlarda istifadə edilir [12]. Qaqauzların dilində də “bulmaa” leksik vahidinə təsadüf edilir [12]. Türkmən dilində isə Azərbaycan dilinə uyğun olaraq “tapmaq” feili ümumişləkdir. Belə ki, “bulmaq” və “tapmaq” feillərinin müasir türk dillərində işlənmə arealı fərqlənmişdir. Türkiyə türkcəsi və qaqauz dilində “bulmaq”, Azərbaycan və türkmən dillərində isə “tapmaq” üstünlük təşkil edir. Əgər bu söz yenidən dilimizdə işlənsəydi, müasir dildə “tapmaq” feilinin sinonimi kimi qəbul olunardı.

Dışxarı (çöl, bayır). “Dışxarı” sözünün etimologiyası belə izah olunur: *dış* - qədim türkcədə “çöl, bayır, xaric” mənasındadır, *-xarı/qarı* - istiqamət bildirən köhnə məkan şəkilçisidir. Beləliklə, “dışxarı” → “çöl tərəf, bayır hissə” deməkdir. Türk dillərində *-arı*, *-əri* şəkilçiləri olmuş, bir sıra zərflərin (iləri, içəri, yuxarı) əmələ gəlməsində iştirak etmişdir. Bugünkü ədəbi dildə daha çox “çöl”, “bayır”, sözləri işlədilir, amma dialekt və ağızlarda “dışxarı” hələ də yaşayır. Ağdamda “dışğarı” forması qalmışdır: “*Dışğarı - bayır, çöl*”, “*Dışğarı iş tutmağ - el adətindən kənara çıxmaq*” [2, s.137]. “Ağbaba şivəsi sözlüyü”ndə isə

“dışarı” variantına rast gəlinir: “*Dışarı(z) - ayrı, xaric. - Bu əvi tikilmiş. Zaman eldən tışarı nə iş görüf kin, xax onu səvmir*” [4, s.79]. “Dışarı” sözü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək və Kalınino şivələrində də uyğun olaraq “bayır, çöl” mənasını bildirir [6, s.132]. Bundan başqa, Basarkeçər şivəsində “dışqarı” fonetik şəkli işlənir [6, s.132]. İlk samitinin “d” deyil, “t” ilə işlədilməsinə isə Şuşa dialektində (tişarı), Zaqatala şivəsində (tişqarı) [21, s.112], İraq türkmənlərinin şivəsində (tişarı) [19, s.112] müşahidə edilir: “*Həsən tişarıda qaldı, mən içəri girdim; Tişarıda niyə durursan, içəri gəl*” [2, s.499]. Görünür ki, arxaik söz dialekt və şivələrdə fərqli fonetik qabıqda olsa da, geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Qaqauz türkcəsində “dışansı” və “dışarı” [7, s.192] variantları mövcuddur. Türk dilində “dışarı” (*dış çevre, dış yer* və s.) kimi işləkliyi qoruyub saxlamışdır [13]. Habelə “ölkə xarici” mənasında da işlənir [13]. Türkmən dilində müxtəlif fonetik variantlarına rast gəlinir. Belə ki, bu dildə “daşarky” (öydəki däl, daşarda yerleşen, daşardaky, daşky; yurduñ daşyndaky), “daşary” (1. Jaýyñ daş tarapy, daşy, howly, açyk yer; 2. Yurduñ içine degişli däl-de, daşyna degişli) “daşaryk” (1. Daş tarapa, öyden daşary; 2. Yurduñ daşyna, daşary yurda) formalarının olunması göstərir ki, geniş istifadə edilən leksik vahidlərdəndir [18, s.256]. Təəssüf doğurur ki, digər oğuz qrupu dillərində ümumişlək olan söz Azərbaycan dilində köhnəlmişdir. Həm öz, həm də türk ləhcələrində işlənməsi ədəbi dilimizə qaytarılmasını zəruri və mümkün edir.

Görk/görklü (görünüş/gözəl). Göründüyü kimi, arxaizm “görünüş” mənasında olan “görk” ismi ilə bağlıdır, *-lū* şəkilçisi ilə düzəlmişdir və “gözəl” mənasını bildirir. Sözlərin kökü “görmək” feili olub, *-k* şəkilçisi vasitəsilə isim yaranmış, *-lū* şəkilçisi əlavə edilməklə sifətə çevrilmişdir. Bu da türk dilləri üçün xarakterik olan şəkilçi vasitəsilə yeni söz yaratma prosesidir və dilin zənginliyinə xidmət edir. Yazılı abidələrimizdə “görk” leksik vahidi və ondan törəyən sözlərdən istifadə olunmuşdur. Ancaq zamanla gündəlik danışmada öz aktuallığını itirmişdir. Bədii nümunələrdə *görklü, görklük, görkyüzlü* kimi formaları işlənməmişdir. Belə ki, geniş yayılmış leksik vahid olmaqla yeni sözlərin əmələ gəlməsində iştirak etmişdir. “Görk” sözü Çəmbərək, Füzuli, Mingəçevir, Oğuz, Şəmkir, Vədi, Zəngibasar şivələrində “nümünə” mənasında, “görk olmaq” frazeoloji birləşməsi isə “nümünə olmaq, ibrət olmaq” mənasında Çəmbərək və Şəmkir şivəsində işlənir [5, s.63]. “Görklü” isə Ağdamda “görkəmli” anlamındadır. Şamaxıda da “görüklü” sözü vardır ki, *təntənəli, dəbdəbəli* semantikalarını ifadə edir. Oğuz qrupu dillərinə gəldikdə türkmən dilində həm “görk” ismi, həm də bu sözdən yaranan sifət istifadə olunur: “*Syn et ummanlaryñ gözəl görküne, Bəyik binalaryñ synmaz örküne*” [8, s.91], “*Yoldan baryan gyz diýseñ, görklüdi, görmegeýdi (“Edebiyat we sungat”)*” [18, s.472]. Türk ədəbi dilində isə arxaikləşsə də, dialektlərində “görk”, “görklü” leksik vahidlərinə təsadüf edilir. Əgər “görk” Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyə davam etsəydi, bu gün “gözəllik” sözünün sinonimlərindən biri ola bilərdi, həm də daha ədəbi və poetik çalar daşıyardı. “Görklü” isə “gözəl” mənasında sifət kimi işlənərdi, dilin leksik sisteminə müəyyən semantik çalarlar qatardı.

Gürbüz (sağlam). “Gürbüz” leksik vahidi fars dilindən gəlmə hesab edilsə də, sözün kökü “gür” Mahmud Kaşğarının lüğətində “kür” şəklində olmaqla *igid, sarsılmaz, mətin, ürəkli*

mənalarını bildirir [23, s.359]. Arxaizmə oğuz qrupu dillərindən yalnız Türkiyə türkcəsində təsadüf edilir və *sağlam, güclü, yaxşı inkişaf etmiş* kimi izah edilir: “*Otuz kadar çocuğun hepsi gürbüz ve muthudur. Adalet Ağaoğlu*” [13]. Habelə bu dildə “gürbüzlük” və “gürbüzleşmek” leksik vahidləri də işləkdir. “Gürbüz” sözü yazılı abidlərdə geniş yayılmasa da, iki fonetik şəkildə özünü göstərir: *korbus* və *gürbüz*. Hər iki yazı variantını bir-birindən fərqlənmə səbəbi, çox ehtimal ki, onların tərkibindəki samit (k/g) və saitlərin (o, u/ü, ü) əski əlifbada uyğun və ya eyni hərflə yazılması ilə əlaqədardır. Bu gün “gürbüz” kəlməsinin yerində türk mənşəli “sağlam” sözü istifadə edilir.

Uyumaq (yatmaq). Dialekt və şivələrimizə nəzər yetirdikdə Çəmbərəkdə “uymax” feilinin “yuxuya getmək, yatmaq” anlamında qaldığını görürük [22, s.521]. Oğuz qrupundan da qaqaüz və türk dillərində bu feil eyni formada işləkliyini qoruyub saxlamışdır: “*Yatar adam uyuyadı aar uykuylan, bir ölü gibi - zordan ölmüş fakir gibi (Stepan Bulgar)*” [12], “*Sen uyurken yanında ben ağlar, Gizlerim saçlarında göz yaşımı*” [16, s.63]. Türkmən dilində isə “uyumaq” yerinə *uklamak, yatmak, uuklamak* leksik vahidləri işlənir, isim şəkli də “uku”dur: “*UKY belli bir wagt aralygynda doly ýa-da kem-käsleýin huşuňda bolman, yklap ýatmak ýagdaýy. Ballym, ukyň bal bolsun, Bagtyň açyk gül bolsun (G. Seyitliyew)*” [15, s.400]. Bununla yanaşı, “uyxu” sözü türk və qaqaüz dillərində *uyku* kimi özünü göstərir [12; 13]. Nəticə etibarilə “uyumaq” feili isə türk, türkmən və qaqaüz dillərində qorunub saxlanılmışdır və bu türkcələrdə gündəlik istifadədədir. Azərbaycan dilində bu feilin işlənməməsi, onun leksik sistemində “yatmaq” feilinin üstünlük təşkil etməsi ilə bağlıdır. Amma bu digər sözün arxaikləşməsinə əsas vermir. Çünki digər oğuz qrupu dillərində paralel işləndiyi müşahidə edilir.

Varmaq (getmək). Bu feilin qədim forması “barmaq” şəklində olmuşdur. Belə ki, qədim “bar” feilində *b > v* hadisəsi baş verərək “varmaq” şəklini almışdır. “Ağbaba şivəsi sözlüyü”ndə “varmax” *getmək* anlamında özünü göstərir [4, s.234]. Digər şivələrdə isə arxaik sözə təsadüf olunmur. Qaqaüz türkcəsində “varmaa” feilinin *getmək, çatmaq* anlamları qalmaqdadır [7, s.607]: “*Taman orak vakımda saade onda vardı nicâ bulmaa kırmızı patlaca, biber, kaun. (Mariya Durbaylo)*” [11]. Türk dilinə məxsus “Güncel türkce sözlük”də “varmaq” feilinin yeddi fərqli məqamda işləndiyi göstərilir, bunların da hər biri az və ya çox dərəcədə “getmək” mənasına uyğun gəlir [13]. Türkmən dilində də “barmaq” feilinin semantikasi olduqca genişdir: 1) bir yerdən ikinci bir yerə getmək; 2) bir yerdən ikinci bir yerə gəlmək; 3) məqsədə çatmaq, gerçəkləşmək; 4) biri ilə evlənmək, ərə getmək [18, s.119]. Hal-hazırda bu arxaizm bir sıra ifadələrin tərkibində qalmışdır. “Mahiyyətinə varmaq”, “fərqiyyə varmaq”, “nəticəyə varmaq” kimi mücərrəd və mürəkkəb feillərin daxilində işlədilir. Həmçinin dilimizdə “var-gəl eləmək” ifadəsi də mövcuddur. Ancaq “getmək” feilinin sinonimi səviyyəsinə qalxa bilməmişdir.

Yenq (paltarın qolu). “Divanü lüğət-it-türk”də “yenq”in *yan, paltarın yanı, qırağı, qolu* ilə yanaşı, feil kimi “yenmə”, “məğlub etmək” mənalarına təsadüf edilir. İlk baxışdan isim və feil formaları semantik baxımından bir-birindən tamamilə fərqlənsə də, əslində, onlar arasında

müəyyən məna yaxınlığı görmək mümkündür. Tabasaran, Zaqatala şivələrində *yeng* “paltarın qolunun ağzı” mənasında işlədilir: “*Əhmət öz köynəginə yeng tikdirdi(Zaqatala);-Məşəyə udun eləmə: kitəndə qastumun yengi cirilütdü (Tabasaran)*” [2, s.548]. Bundan əlavə, Tabasaran rayonu şivələrində “yeng” ikili semantikaya malikdir. Birincisi, Zil şivəsində işlədilən *donun yaxasına, qoluna və ya ətəyinə bəzək üçün əlavə edilən lent*, ikincisi isə Xilipənci şivəsində qalan *qol, donun qolu* [3, s.370] hesab olunur. Həmçinin Xilipənci şivəsində “yengilərisallanan” *uzun və enli qolları olan don* anlamına gəlir [3, s.370]. Arxaizmin şivələrdəki mənası müxtəlif olsa da, əsasən, bir-birinə uyğundur. Azərbaycan dilindən başqa, digər oğuz qrupu dillərində “yeŋ” sözü qalmaqdadır. Türkmən dilində bu leksik vahid, həmçinin yaratdığı frazeoloji birləşmələr ümumişləkdir: “*EN̈ yeŋli eşikleriň uzaboýuna el sokulýan bölegi. Ýigitler bilini berk guşap, yeňlerini tirsegine çenli çermäpdır*” [17, s.485]. Türk dilində “giysi kolu”, “yılanyastığıgiller, vb. bitki familyalarında, çiçəklərin üzərində bir örtü gibi duran və çoxu rəngli olan bir çiçək yaprağı” mənaları vardır [13]. Qaqauz dilində “en” formasında olub, “qol”, “qolağzı” anlamlarını ifadə edir [7, s.236]. Demək ki, arxaizm digər türk dilləri üçün ümumişlək leksik vahiddir. Bu da göstərir ki, “yeŋ” sözünün dilimizdə yenidən istifadəsi absurd görülmür. Çünki bəzi kəlmələr vardır ki, onların təkrar işlənilməsi mübahisələr doğurur.

Ün (səs). Yazılı abidələrimizdə olduğu kimi, şivələrdə də “ün” sözü geniş yayılmışdır. Belə ki, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Dərələyəz şivələrində [5, s.395], habelə Bakı, Cəbrayıl, Cəlilabad, Culfa, Gədəbəy, Göyçay, Xanlar, İmişli, İsmayilli, Laçın, Oğuz, Saatlı, Salyan, Şahbuz, Şamaxı, Şəmkir, Şuşa və Tovuzda “ün” leksik vahidi işləkdir [2, s.524; 24, s.328]. Habelə Dərbənd dialektinin Vəlikənd şivəsində müşahidə olunur [3, s.366]. Göyçay şivəsində isə “in” fonetik variantına təsadüf edilir [2, s.234]. Ayrı-ayrı dialekt və şivələrə aid yazılmış tədqiqat işlərində də “ün”lə bağlı nümunələrə rast gəlinir: “Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti”ndə, “Ağbaba şivəsi sözlüyü”ndə və “Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri”ndə bu cümlələrdə verilmişdir: “*Bir vaxdı Kazımın ünü tüşmüdü kəndə(Kolanı)*” [20, s.275], “*Eh ay bala, indi dağlara əlim yetmir, ünüm çatmer*” [4, s.232], “*Ünüm tutduxcan bağırdım, əmbə eşitmədi(Tovuz rayonu Yanıqlı şivəsi)*” [23, s.243]. Bundan başqa, feil forması da şivələrimizdə qalmışdır. Gədəbəy, Gəncə və Qazaxda “ünnəməx” “*səsləmək, çağırmaq*” anlamlarında istifadə olunur: “*Səməd dayı səni ünne:r (Qazax); Gör nə cürə ünnüyür arvad yazıx (Gəncə); O məni ünnədi; Çox ünnədim, gəlif çıxdı (Gədəbəy)*” [2, s.524], “*Əz nöşün ün vermiyirsən? (Şirvan), Həyatdan ün gəldi, mən də çölə çıxdım*”(Culfa)” [24, s.328]. Habelə Əştərəkdə “ünnənəməx” *səsi-sorağı hər yana yayılmaq*, Çəmbərəkdə “ünnəşməx” *səsi-sorağı yayılmaq* mənasındadır [5, s.395]. Azərbaycan dialektlərində geniş yayıldığı kimi, türk və türkmən dillərində də ümumişləkdir. Türkiyə türkcəsində “ün”, türkməncədə “üyn” kimi işlək dil vahididir [13; 17, s.420].

Nəticə. Təbii ki, bu leksik vahidlərin siyahını genişləndirmək də mümkündür. “Ban”, “bay”, “çəri”, “danla”, “dayzə”, “dünürlük”, “geyəsi”, “gənəşmək”, “gidərmək”, “qızqardaş”, “öksüz”, “salığ vermək”, “simiz”, “ufanmaq”, “yarlıqamaq”, “yen” və s. sözlər vardır ki, müasir

ədəbi dilimizdə işlənmir. Ancaq ya dialekt və şivələrdə, ya da digər türk dillərində rast gəlinir. Əgər bu arxaizmlər dil daxilində müəyyən qrup insanlar tərəfindən işlənirsə və ya daha geniş miqyasda istifadə olunursa, demək ki, dilimizdə də yenidən canlandırılı bilər və burada heç bir fəvqəladə vəziyyət yoxdur.

Dilin qorunması yalnız ziyalıların və ya dilçilərin işi deyil - bu, bütün xalqın ortaq məsuliyyətidir. Ana dilimiz mənəvi sərvətimizdir; onu yaşatmaq üçün hər birimiz yad sözlərin əsassız işlədilməsinə yol verməməliyik. Etinasız yanaşma nəticəsində bir çox milli ifadələr işləkliyini itirir, yerini yad mənşəli sözlər tutur. Bu səbəbdən, dilimizi sevmək, onun zənginliyini qorumaq və gələcək nəsillərə saf şəkildə çatdırmaq hər kəsin borcudur.

Ədəbiyyat

1. Abbasova R.A. (2006), Azərbaycan Dilinin Qubadlı Şivələri. Bakı, Çinar-Çap, 203.
2. Axundov A.A., Kazımov Q.Ş., Behbudov S.M. (2007), Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 568.
3. Axundov A.A., Kazımov Q.Ş., Mahmudov M.Ə., Behbudov S.M. (2009), Azərbaycan Dilinin Dərbənd Dialekti. Bakı, Elm, 448.
4. Bayramov A.Ə. (2014), Ağbaba Şivəsi Sözlüyü. Sumqayıt, 278.
5. Bayramov İ.M. (2011), Qərbi Azərbaycan Şivələrinin Leksikası. Bakı, Elm və Təhsil, 439.
6. Bayramov İ.M. (2015), Qərbi Azərbaycan şivələrində qədim sözlər. Azərbaycan Məktəbi, No.1, 64-68.
7. Çebotar P., Dron İ. (2002), Gagauzça-Rusça-Romınca Sözlük. https://library.kdu.md/web/viewer.html?file=SOZLUK.%20GAG_RUS_%20ROM_.PDF
8. Ezizow G. (1995), Saylanan Eserler. Bereket, 300.
9. Əliyev Ə. (2003), Azərbaycan Dilinin Meğri Şivələri. Bakı, Elm, 580.
10. Əzizov E. (2016), Azərbaycan Dilinin Tarixi Dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 348.
11. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78523/gagavuz-yazili-turk-edebiyati-cagdas-edebiyat.html>
12. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78523/gagavuz-yazili-turk-edebiyati-cagdas-edebiyat>
13. <https://sozluk.gov.tr>
14. İslamov M. (1968), Azərbaycan Dilinin Nuxa Dialekti. Bakı, 274.
15. Kaşğari M. (2006), Divanü Lüğat-İt-Türk, 4 cildə, 4-cü cild. Tərcümə edən: R. Əskər. Bakı, Ozan, 752.
16. Kurdakul Ş. (1992), Çağdaş Türk Edebiyatı-Meşrutiyet Dönemi, 4 ciltte, cilt 1. Ankara, Bilgi, 286.
17. Kyýasowa G., Geldimyradow A., Durdyýew H. (2015), Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. K-Z. Aşgabat, cilt 2, 542.
18. Kyýasowa G., Geldimyradow A., Durdyýew H. (2016), Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi A-Ž. Aşgabat, Ylym, cilt 1, 658.

19. Qarayev Y. (2009), Azərbaycan Folkloru Antologiyası, 23 cildə, 2-ci cild. Bakı, Nurlan, 452.
20. Quliyev Ə.A. (2017), Naxçıvan Dialekt və Şivələrinin Lüğəti. Naxçıvan, Əcəmi, 296.
21. Məmmədli M.Ə. (2019), Azərbaycan Dialektologiyası. Bakı, Zərdabi Nəşr MMC, 352.
22. Məmmədova Q.G. (2004), Nəsiminin Dili və Azərbaycan Şivələri. Bakı, Nurlan, 156.
23. Rüstəmov R.Ə., Şirəliyev M.Ş. (1967), Azərbaycan Dilinin Qərb Qrupu Dialekt və Şivələri, 2 cildə, 1-ci cild. Bakı, 280.
24. Şirəliyev M. (2008), Azərbaycan Dialektologiyasının Əsasları. Bakı, Şərq-Qərb, 416.